

VALLÁSELLENES MOZGALMAK TERJEDÉSE A BÉKÉS-(BÁNÁTI) REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYÉBEN A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

HEGYI ÁDÁM

ABSTRACT

Deism was one of the branches of radical Enlightenment which stated that God created the World, but he did not intervene into its operation. Theological dogmas are completely useless because these rules are not necessary for the prosperity of people. These ideas were very dangerous to Christianity; however, they were widespread in many parts of Europe in the 18th century. The Reformed Diocese of Békés was located in the south eastern area of the Kingdom of Hungary, whose followers practised an essentially rural way of life; therefore, they hardly read any scientific and philosophical works. In spite of this fact the spread of the ideas characteristic of deism can be observed in numerous dioceses. The reception of deism in southeast Hungary can be witnessed not in the traditional intellectual documents (school curriculum, translations, and philosophical treatises), but in the documents of the ecclesiastical government: Church attendance records, documents of the proceedings of the ecclesiastical courts. With the detailed analysis of the ecclesiastical administration documents of the Reformed Church, this study investigates how folk religion related to deism and the criticism of religion by the radical Enlightenment. Deism that appeared among the Calvinists living in the south eastern part of the Kingdom of Hungary may be relatively easily examined, because in that geographical area the Reformed Church was grouped into a single church-administrative unit, the Békés Reformed Diocese. On the contrary, the Roman Catholic Church Administration did not constitute a single block, since the territory from the Körös Rivers to the Lower Danube belonged to the bishoprics of Vác (Waitzen/Vacov), Nagyvárad (Oradea/Großwardein) and Csanád (Tschanad/Cenad) respectively.

A radikális és mérsékelt felvilágosodás között lényeges különbség mutatható ki a vallásról vallott felfogásuk alapján, mert a radikális gondolkodók nemcsak az egyházat bírálták, hanem a vallásos hit létjogosultságát is megkérdőjelezték. A dolgozat kereteit szétfeszítené a kereszténységet és a vallást kikezdő összes kora újkori irányzat bemutatása, ezért itt most csak a témánk szempontjából fontos irányzatokat említjük meg röviden.

A vallást és köztük a kereszténységet ért támadások igen sokfélék voltak, amelyek közül a legszélsőségebbnek a d'Holbach által képviselt materializmust tekinthetjük, mert ő teljesen elvetette Isten létezésének lehetőségét.¹ Ehhez képest világvallások alapítóinak kicsúfolása már nem is volt ennyire radikális, mégis a három imposztorról (Mózes, Jézus, Mohamed) és a róluk szóló állítólagos könyv legendája a középkor óta borzolta a klérus idegeit: állítólag II. Frigyes német-római császárt vádolta meg a pápa azzal, hogy a három vallásalapítót csalónak titulálta. A 17. századig több eretnekséggel vádolt ember is utalt a három imposztorról szóló könyvre, de a szöveget valószínűleg csak a 17. században vetették papírra.² A kereszténység alapjait kezdte ki a deizmus is, mert a deisták szerint a világot Isten teremtetten, de nem bizonyítható, hogy beavatkozna a mindennapi életbe, ezért a vallási dogmák teljesen feleslegesek. Az üdvösség eléréséhez elegendő a jó erkölcsök megtartása, vagyis sem a kereszténység, sem más világvallás tételeit nem szükséges az embereknek betartaniuk. Álláspontjuk szerint sem a *Biblia*, sem más vallásos szent szövegek keletkezésében nem működött közre Isten, ezért az embernek vissza kell térnie a természeti valláshoz, amely legfőbb jellemzője, hogy minden teológiai kötöttségtől mentes.³

A Magyar Királyság 18. századi értelmisége ismerte ezeket a gondolatokat, de viszonylag keveset tudunk a hétköznapi ember véleményéről, ezért lehet érdekes, hogy református egyházközségek levéltári anyagaiból újabb adatok kerültek elő.

A Békési Református Egyházmegye a köztudatban „*Békés-bánáti*” megnevezéssel él, holott, a 18. század elején „*Körös-Maros közti Szent Társaságnak*”, a 18. század végén „*Békési Tractusnak*” hívta magát. A 18. században folyamatosan nőtt a területe, amely a Dél-Alföld újratelepítésével hozható összefüggésbe. Földrajzi kiterjedését tekintve Csongrád, Békés, Csanád, Arad, Temes és Torontál vármegyékben, valamint a katonai határőrvidéken helyezkedtek el gyülekezetei. Az egyházmegye megnevezésében a „*bánáti*” jelzőt a 19. század közepétől az indokolta, hogy határai a Bánát határaival estek egybe. A címben ezért tettem zárójelbe a Bánát kifejezést, hiszen az általam vizsgált időszakban ez még nem számított hivatalos megnevezésnek. Az esperességhez régi református mezővárosokon kívül új telepés falvak is tartoztak, de még így sem haladta meg a harmincat az anyaegyházközségek száma, amely azt jelenti, hogy levéltári forrásaik viszonylag könnyen átnézhetőek. Az általunk vizsgált földrajzi terület felekezeti szempontból igen heterogén volt, mert római

katolikusok, görög katolikusok, görögkeletiek, reformátusok, evangélikusok és izraeliták éltek ezen a vidéken, de ebben a tanulmányban csak a református közösségek megvizsgálására van lehetőségünk.⁴

A szellemi irányzatok recepciótörténetének kutatása összetett módszertani eszközöket használ. Abban az esetben, ha a Magyar Királyság délkeleti területén elterjedő vallásellenes mozgalmak nyomait szeretnénk rekonstruálni, akkor leginkább egyház-igazgatási iratokat kell figyelembe vennünk, nem pedig filozófiai tárgyú értekezéseket, mert ez utóbbiak csak alig keletkeztek ezen a területen. Ennek az az oka, hogy ezen a területen a református egyház alapvetően falusi vagy mezővárosi településeken volt jelen, polgárosult, városiasodott életformát nem vagy csak alig folytattak az egyháztagok. Református nagygyminázium is csak egy működött ebben az időszakban, amely Hódmezővásárhelyen volt található. Ráadásul az egyházmegye településein a vizsgált korszakban nem működött sem nyomda, sem könyvkereskedő, a gyülekezetekhez legközelebb Szegeden és Aradon volt nyomda található.⁵

A kora újkori Európában a vallásosság a kulturális rendszer elválaszthatatlan része volt, minden társadalmi magatartás és kulturális folyamat vallásos formában jelentkezett. A mindennapi élet szervezésében alapvető szerepe volt a vallásosságnak. A vallásos hit befolyásolja a cselekvést, ezért a társadalmi változások elemzésében nagyon fontos figyelembe venni a hit, az egyház és a társadalom összefüggéseit.⁶ Ez pedig csak úgy valósítható meg, ha a széles néptömegeket átfogó laikus vallásosság felől közelítjük meg a vallásellenesség magyarországi recepcióját. Jelenlegi ismereteink szerint a Magyar Királyság területén a 18. században nem figyelhető meg a szekularizáció folyamata, ellentétben Nyugat-Európa más területeivel, mint például Provence-szal, ahol már nemcsak az elit értelmisége, hanem a társadalom nagyobb csoportjainál is kimutatható ez a jelenség. Természetesen a felvilágosodás és a jozefinizmus a Kárpát-medencében is átalakította a laikus vallásosságot, de ez korántsem jelentette azt, hogy az egyház elvesztette volna a társadalmi pozícióit.⁷ Mindenesetre tény, hogy a radikális felvilágosodás Nyugat-Európában is és Magyarországon is szembeszállt a vallásossággal és az egyházzal. A különbség abban állt, hogy a Habsburg Monarchia keleti területein az értelmiség legnagyobb része nem merte nyíltan vállalni vallásellenes gondolatait, míg nyugaton sokkal több nyomtatott kiadvány jelent meg ilyen témában.⁸ A magyarországi református egyház történetével foglalkozó munkák mindegyike említi azt, hogy a 18–19. század fordulóján érzékelhető volt egyfajta vallásellenesség, de ezek a gyülekezetek életére nem fejtettek ki akkora hatást, hogy a hívek tömegesen léptek volna ki az egyház-községek kötelékéből.⁹ A 19. században viszont már a magyar református egyházban is nagyobb arányban megfigyelhetőek voltak a felvilágosodás filozófiájában gyökerező teológiai változások, mert az úgynevezett liberális teológiába beépültek ezek a gondolatok. Ezeket a változásokat az ortodox teológusok elutasították, de nem

tudták megakadályozni, hogy elterjedjenek. Annak ellenére, hogy mind a liberálisok, mind az ortodoxok szemben álltak a materializmussal és az ateizmussal, vallásfelfogásuk sokban különbözött egymástól. Ezt itt most nem szükséges részletesen ismertetnünk, csak arra kell a figyelmet felhívunk, hogy a magyar református liberális teológia képviselőit az ortodoxok deizmussal vádolták, mert bizonyos kijelentéseik alapján feltételezhető volt róluk, hogy azonosultak azzal a tétellel, amely szerint Isten csak a világ teremtője, de annak működésébe nem avatkozik be.¹⁰

Magyarországon a felvilágosodás képviselői a nyomtatott könyvet olyan eszköznek tartották, amelynek segítségével a köznép műveltségét lehet emelni. Az olvasás népszerűsítésének programjában mégis paradox helyzet állt elő, mert a vezető értelmiség arra volt szocializálva, hogy a műveletlen néprétegekkel nem kell törődni. Ezt a furcsa helyzetet jól mutatja az, hogy több olyan népfelvilágosító művet fordítottak le magyarra, amelyek eredeti változataiban a könyv és az olvasás szerepét központi motívumként tárgyalták, mégis a magyar szövegekben mind a protestáns mind a katolikus munkákban a könyv marginális szerepbe került, illetve az olvasás szerepének hangsúlyozását átvette az élőszó jelentősége. A nyugat-európai népfelvilágosító módszerek átalakítását valószínűleg az is indokolta, hogy Magyarországon az olvasás a paraszti világban gyakran az imádkozás szinonimáját jelentette, a könyv inkább valamilyen misztikus dolognak számított, nem pedig használati tárgynak.¹¹ Kristóf Ildikó a kora újkori Magyar Királyság jogi aktusainak kutatása során megállapította, hogy sok esetben jogi ügyeket olyan formulával zártak, amelyek párhuzamosan használták az írásos és szóbeli bizonyítást, vagyis a társadalom bizonyos csoportjaiban még a 19. század elején is megfigyelhető volt az alfabetizáció és az analfabetizmus közötti átmenet.¹² Mindezekből az következik, hogy a Békési Református Egyházmegye nem volt ideális terep a radikális felvilágosodás gondolatainak befogadása szempontjából: feltételezhető, hogy az olvasni tudók vékony rétegében is csak nagyon kevesen forgattak olyan műveket, amelyek részletesen tárgyalták a vallásellenesség tételeit. A szóbeli információk, hallomások sokkal jobban befolyásolták a közvéleményt, mint az írott szövegek. Ezt az álláspontot alátámasztja a magyarországi katolikus alsópapság 18. század végi felkészültségét tárgyaló kutatás, amely arra a következtetésre jutott, hogy a plébánosok nem tudtak különbséget tenni a felvilágosodás és a radikális felvilágosodás egyházat érintő kritikája illetve a vallásellenesség között.¹³

A felvilágosodás századában kialakult valláskritikai filozófiai irányzatok Európában a cenzúra és az államegyház szigora miatt sokszor csak kéziratok formájában terjedhettek, amelyek azért érdekesek, mert a kéziratokban leírt gondolatok tükrözik valójában azt, mit is gondoltak a filozófusok a vallásról. Például a korabeli közvélemény Hermann Samuel Reimarust ortodox lutheránus teológusnak tartotta,

miközben titokban radikális deista volt, amely csak halála után előkerült hagyatékából derült ki róla.¹⁴ A Magyar Királyság délkeleti területéről is ismerünk egy ilyen dokumentumot, amelyet Fábián János békési tanító vetett papírra 1797-ben. Ezen kívül rendelkezésünkre állnak egyházfegyelmi iratok, amelyekben vallásellenességre utaló jelek találhatók.

A református egyház legfontosabb erkölcsalakító eszköze az egyházfegyelem szigorú betartatása volt, amelynek segítségével a lelkipásztorok – többek között – ellenőrizték az egyháztagok szexuális kihágásait, valamint az egyházi élet látható jegyeinek gyakorlását, mint például a szentségekkel való élést és az istentiszteleteken való rendszeres megjelenést. A lelkész és gyülekezete között kölcsönös függőség alakult ki, mert nemcsak a lelkész, hanem a közösség is árgus szemekkel figyelte a másik fél erkölcsi kihágásait. Ez a bonyolult kapcsolatrendszer oda vezetett, hogy rendszeresen konfliktusok alakultak ki a pap és a gyülekezet, valamint a hívek és hívek között. Amennyiben nem sikerült a konfliktust helyben megoldani, akkor a vitatkozó felek az egyházmegyéhez fordultak segítségért. Ebben a szakaszban az ügy már egyházi bíróság elé került, amelynek során lefolytatták az egyházfegyelmi vizsgálatot. Ennek lényege az volt, hogy tanúkihallgatások után az egyházmegye vezetői ítéletet hoztak, amelyben megfenyítették a bűnösöket és igyekeztek a konfliktusokat feloldani.¹⁵ A nyugat-európai és a magyarországi református egyházfegyelmi kihágások között lényeges különbség mutatható ki az ügyek számát és szigorúságát tekintve: a Kárpát-medencében jóval enyhébb és ritkább volt az egyházfegyelmi kihágások szankcionálása, mint például Bern kantonban. Svájc reformátusai sokkal gyakrabban kerültek vitába lelkészükkel, és sokkal többször végleges szakításra is sor került: a lelkipásztort elhelyezték gyülekezetétől.¹⁶

Nem szabad viszont elfelejtenünk, hogy a kora újkori Magyarországon az állam maga is felügyelte a vallási erkölcsök betartását, hiszen többször is hoztak az Istenkáromkodás büntetésével kapcsolatban rendelkezéseket (1563, 1659, 1723). A korabeli jogfelfogás szerint az Istenkáromlás magát Istent sértette meg, ezért igen keményen büntették meg a vétkest azért, hogy az isteni bosszút elkerülje.¹⁷ Ebből pedig az következik, hogy a világi bíróságok peranyagaiban szintén előfordulhatnak olyan esetek, amelyek a radikális filozófia vallásellenességének nyomait tartalmazzák. Bató Szilvia hívta fel arra a figyelmemet, hogy Békés és Csanád vármegyeék büntetőperes irataiban 1790 és 1821 között több mint száz Istenkáromlással kapcsolatos eset található. Az általa vizsgált periratok vádlottjainak a névsorát összehasonlítotam a kutatásaim során egyházi forrásokból előkerült bűnösök neveivel, amelyből az derült ki, hogy a világi hatóságok nem tárgyalták azokat az eseteket, amelyeket az egyházkormányzat vallásellenesnek minősített.¹⁸ Például Raffai Ferenc makói református lakos 1813-ban egyszerre szidta Makó mindhárom felekezetének papjait, de ennek semmi köze sincs az ún. természetes valláshoz, mert hirtelen felindulásból

tett kijelentéséből nem dönthető el egyértelműen, hogy a papokra való haragja miatt vagy a felekezetek lerombolását hirdető deizmus tanait hirdetve szitkozódott.¹⁹ Mindenesetre tény, hogy a világi és egyházi források összehasonlítása további kutatásokat igényel. A következőkben azokat a forrásokat ismertetem, amelyek egyház-fegyelmi iratokból kerültek elő.

A Békési Református Egyházmegye területén a Körösök mentén elhelyezkedő településeken (Öcsöd, Gyoma, Békés, Köröstarcsa, Gyula) kerültek elő olyan egyház-fegyelmi ügyek, amelyekben a népi vallásosságban tapasztalható vallásellenes gondolatok érhetőek tetten. Rajtuk kívül még meg kell említeni a katonai határőrvidéken található debelliácsi gyülekezetet, ahol ateizmus eszméire utaló valláskritikai eszmék terjedtek el. Ezek alapján felmerül a kérdés, hogy az egyházmegye többi gyülekezetében miért nem mutatható ki a radikális felvilágosodás filozófiája. Vajon a többi 24 egyházközségben nem is beszélhetünk valamilyen vallásellenes filozófia terjedéséről?

Úgy gondolom, a válasz a népi kultúra sajátosságában rejlik. Fentebb ismertettem, hogy Magyarországon az írásbeliség és a szóbeliség sajátos átmenetet hozott létre, amelynek következtében a paraszti világban az információk sokkal inkább szóban terjedtek, semmint írásban. Könnyen előfordulhat az, hogy a többi gyülekezet írásos dokumentumaiban egyszerűen nem maradt nyoma a vallásellenességnek. Ezt erősíti meg a szentesi egyházközségben előfordult eset: az 1820-as években néhány módosabb gazda megtagadta az úrvacsorával való élést, és döntésük mögött feltételezhető a radikális felvilágosodás szemlélete, amely már nem tartotta szükségesnek, hogy az emberek egyházközséghez tartozva éljék le az életüket, de nem egyértelműen bizonyítható.²⁰ Mivel Szentes Öcsödtől 30 km-re délre fekszik, arra következtethetünk, hogy nemcsak a Körösök mentén és a katonai határőrvidéken jelentek meg különböző vallásellenes – akár deista – gondolatok, hanem a Körösök és a határőrvidék között fekvő településeken is. Ebből a szempontból lényegtelen, hogy a Körösök és a török–magyar határ több száz kilométer távolságra feküdt egymástól, mivel a szóbeliség számára a távolság nem jelentett akadályt.

Ezek után nézzük meg, hogy a Békési Református Egyházmegye fentebb említett egyházközségeiben milyen formában jelentkezett a vallásellenesség!

Az első eset Öcsödön történt: 1794. november 9-én az öcsödi jegyző által készített tanúkihallgatási jegyzőkönyvből megtudhatjuk, hogy Konkoly András presbiter terhelő tanúvallomást tett Papp János káplán-tanítóra nézve. Konkoly szerint egy estén Papp nála vendégeskedett, amelynek során vendége berúgott, és borgőzös mámorban tagadta a feltámadást, valamint Mózeszt imposztornak nevezte. Papp János nem tagadta az ellene felhozott vádakát, védekezésül csak annyit mondott, hogy külföldről hazatért diáktól hallotta ezeket a kijelentéseket, viszont ő maga soha nem olvasott ilyen dolgokról. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvből sem tudunk meg

többet az esetről, mert ebből csak annyi derül ki, hogy valamilyen egyházfegyelmi probléma merült fel a gyülekezetben, de ebben nem is említik a feltámadással kapcsolatos kijelentését. Papp megbotránkoztató viselkedésének az lett a következménye, hogy 1795-ben megfosztották hivatalától, de ez nem zavarta őt, mert elszökött Öcsödről, és Simontornyán lelkészi állást szerzett magának.²¹

Gyulán a város vezető értelmisége keveredett gyanúba, amikor 1795-ben Réz József szemorvost azzal vádolták meg, hogy a francia jakobinus mozgalommal rokon-szenvezett, és részt vett a magyar jakobinus összeesküvésben. Réz Józsefet természetesen bebörtönözték, és a gyulai jakobinus mozgalom ellen vizsgálatot indítottak, amelynek során a Békési Református Egyházmegye főgondnoka, Domokos Lőrinc, és Békés vármegye levéltárosa, a szintén református Kazay Mihály is gyanúba keveredett. A történeti kutatások már régen tisztázták, hogy egyikük sem vett részt a jakobinus mozgalomban, és gondolkodásuk is távol állt a francia forradalom radikálisaitól.²² Esetük számunkra azért érdekes, mert a tanúkihallgatások során Réz József ellen Sziber József sótiszt és Glück (Klick) Ferenc gyulai lakos olyan vallomást tett, amely valláskritikai kijelentést tartalmazott: Réz állítólag azt mondta Glück imádságos könyvéről, hogy azt teljesen felesleges olvasni, mert abban csupa bolond, kitalált dolgok találhatók, és az összes pap imposztor.²³

1796-ban a békési tanító, Fábián János ellen tíz vádpontot fogalmazott meg az egyházi bíróság, amelyek közül több erősen hasonlít a deizmus tételeire. Itt most csak a témánk szempontjából érdekeseket soroljuk föl: a vádlók szerint Fábián azt állította, hogy a *Biblia* megalkotása csak emberek műve volt, a vallás csak emberi kitaláció, ezért semmilyen hittétel nem bizonyítható, Jézus nem Isten és a valódi valláshoz leginkább a szentháromság-tagadók állnak a legközelebb. A vádirat szerint Fábián ezeket a gondolatokat nemcsak hirdette, hanem nézeteinek terjesztésére egy kisebb közösséget is szervezett a településen. A nyomozás a békési református egyházközség világi vezetőinek (gondnok, presbiterek) feljelentésével kezdődött, amelyben a tanítót a keresztény vallással ellenkező tanok hirdetésével vádolták meg. A tanúkihallgatási jegyzőkönyvekből kiderült, hogy a békési lakosok között Fábián valóban megszervezett egy csoportot, akiket a tanúk (főbíró, lelkész, presbiterek, preceptorok, helybeli lakosok) ateistának és naturalistáknak tekintettek. A csoport egyik tagja, Barkó Mihály segédtanító kijelentette, hogy a franciák egytől egyig naturalisták, ezért ők a legderekabb emberek egész Európában. Fábián védekezésében azt állította, hogy nem ő maga terjesztette ezeket a tanokat, hanem egy este egy vándorló diák állított be a házához, ahol a többi tanító jelenlétében vitakoztak a kereszténységet támadó naturalista tanokról. Az egyházmegye határozata alapján Fábiánt azonnal megfosztották állásától, és megtiltották számára, hogy a kereszténységgel ellenkező tételeket hirdessen.²⁴ Miután Fábiánt elcsapták állásából, Békés vármegyében és Biharban járta a falvakat, ahol igen radikális tételeket hirdetett.²⁵

Ezeket egy kéziratos kátében is összefoglalta, amelyben azt is kijelentette, hogy az összes vallás hittételei feleslegesek: „*Töröltessék el tehát minden Papista, Calvinista, Lutheranus, Görög, Sidó, Török, Pogány és mindenféle Vallásbeli nevezet, hogy légyünk a mi Mennyei Atyánknak fiai.*”²⁶

A deizmusra emlékeztető kijelentéseket találunk Uri Sándor gyomai káplán ellen 1802-ben lefolytatott egyházfegyelmi perben is. Az eljárás során azzal vádolták Ürit, hogy Istenkáromlást követett el, mert azt állította, hogy Isten önmaga rontotta meg a második parancsolatot, amikor kerubokat csináltatott a frigyláda őrzésére, sőt Isten saját maga vonta kétségbe istenségét, amikor Krisztus alakjában emberi alakot vett föl. Hívó ember számára természetesen felháborítóak ezek a szavak, de témánk szempontjából ezek a kérdések nem lényegesek. Sokkal fontosabb az, hogy a tanúkihallgatás során Szendrei Jánosné 53 éves gyomai lakos azt állította, hogy a lelkész szerint a *Biblia* nem Isten kijelentéseit tartalmazza, hanem azt csak emberek állították össze. Erre a vádra Uri azt felelte, hogy az együgyű hallgatóság félreértette mondatait, mert ő arról beszélt nekik, hogy manapság vannak olyan filozófiai irányzatok, amelyek a Szentírást csak emberi alkotásnak tekintik. Ő viszont sohasem mondta azt, hogy ezzel egyet is ért. Mindez azért érdekes, mert Szendrei Jánosné tanúvallomása jóval azután készült, hogy Ürit istenkáromlással feljelentették, vagyis az eredeti vádak között fel sem merült deista gondolatok terjesztése. Az eset kivizsgálása során további vádpontként viszont ez is felmerült, amely arra enged következtetni, hogy a deizmus bizonyos elemei ismertek voltak a lakosság előtt.²⁷ A bíróság ítélete szerint Ürit eltiltották hivatala gyakorlásától, de néhány évvel később sikeresen letette a szükséges vizsgákat, és felszentelték lelkésznek. Élete végéig a Békési Református Egyházmegyében szolgált, de néhány évnél tovább egyetlen gyülekezetben sem maradt, mert mindig konfliktusba keveredett híveivel.²⁸

A katonai határőrvidéken a 18. század végén református telepések alapították Debelliácsot. A falu megalapításával egyszerre jött létre az egyházközség is, de a gyülekezeti élet korántsem volt olyan szervezett, mint az egyházmegye más gyülekezeteiben: sokáig nem volt állandó lelkésze a településnek, és a hitélet sem volt intenzív. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a telepések között találhatóak voltak olyanok is, akik a törvény elől menekültek a határőrvidékre. 1805-ben Kovács János helybeli lakost a lelkész megfeddte, mert Kovács tagadta az isteni gondviselést, és azt állította, hogy ő is képes lenne egy új *Biblia* megírására, sőt Isten létezését is kétségbe vonta. Kereszténységellenes kijelentései ellenére ügyét nem terjesztették az egyházmegye elé, a lelképásztor megelégedett azzal, hogy kijelentéseit visszavonatta, és megígértette vele, hogy rendszeresen fog élni az úrvacsorával: „*1805. január 29-én Kovács János konvikáltatott, hogy vallástalanságot és atheismust hintegetett, mely abban állott, hogy az Isten lételet megtagadta és Isten gondviselését kétségbe hozta, sőt e mellett egy bizonyos társaságban azt is állította, hogy ő új szentírást csinál. Ezen tévelygő*

vélekedéséről meg győzetett és amidőn magát szentül ajánlotta volna, hogy e féle beszédekről megőrizi, templomba jár, a szent vacsorával való élest meg nem utálja, melyet eddig cselekedet álta, mostan elhalgatódik az ő vétke és a Főtistelető Superintendientia eleibe nem terjesztődik, de ha több e féle vallástalanságba találhatik, az azt illető Főtiszteletű törvényszéknek kötelesség szerint átaladódik.”²⁹

Az utolsó eset Köröstarcsán történt 1811-ben: Pap Mihály jegyző részegen ment el a lányok iskolai vizsgájára, és ott kijelentéseivel megbotráncoztatta a jelenlévőket, mert azt állította, hogy nem létezik a pokol, de számára a templom pokolnak számít. Tagadta Jézus megváltó voltát, Szűz Máriát egyszerűen lekurvázta, és Jézust fattyúnak nevezte. Mindeközben a katolikus vallást csúfolta, mert szerintük a purgatóriumban még módosulhat az ember üdvössége. A lakosság nagymértékű felháborodását mutatja, hogy többen is feljelentették a jegyzőt (pl. Újhelyi Mihály parasztgazda), majd ezt követően egyházi bíróság vizsgálta ki az ügyet. A vizsgálat során kiderült, hogy Pap néhány évvel korábban Békésen részt vett egy vacsorán, ahol a keresztyén vallással ellenkező naturalista tanokról beszélgettek. (A tanúvallomás nem részletezi, mik voltak a tanok, de nem szabad felednünk, hogy 1796-ben Békésen már Fábian János megszervezett egy vallásellenes közösséget.) Végül a bírák Pap Mihályt nyilvános bűnbocsánatra kötelezték, amelyet ő elfogadott, így elkerülte a világi bírósági eljárást, amely akár testi fenytésre is ítéltette volna.³⁰

A fentebb ismertetett esetek alapján megpróbálom megvizsgálni, hogy a népi hitéletben a vallásellenesség milyen mértékben terjedt el a Békési Református Egyházmegyében.

A rendelkezésünkre álló adatokból megállapíthatjuk, hogy valláskritikai kijelentéseket világi és egyházi személyek egyaránt tettek. A 18. század végén a református egyházban nemcsak a lelkipásztorok és a káplánok számítottak egyházi személynek, hanem a tanítók is, mert a tanítói hivatal egyfajta felkészülés volt a lelkészi vizsgára: a lelkészjelöltek többsége tanítóskodott, mielőtt felszentelését kérte volna.³¹ A vallásellenességgel kapcsolatba került laikusok között találunk vezető értelmiségit (orvos, főgondnok), valamint paraszti származású férfit és asszonyt is. Mindezek alapján felmerül a kérdés, hogy mennyire lehet a népi vallásosság körébe tartozó kérdésnek tekinteni a békési egyházmegyében tapasztalható jelenséget. Véleményem szerint igen, mert a népi vallásosság szempontjából nemcsak a mezőgazdasági tevékenységet folytató személyeket lehet a nép körébe tartozóknak tekinteni, hanem minden olyan laikus embert, akinek nincs teológiai képzettsége.³² Ráadásul a lelkész és gyülekezete közötti konfliktus a falusi társadalmi és erkölcsi normák rekonstruálására igazán alkalmas, mert a feljelentésekből megállapíthatjuk, melyek voltak azok a problémák, amelyek egy közösség vallási értékrendjét zavarták.³³ Tehát a tanítók és a káplánok valláskritikai kijelentései során a közösség reakciói az érdekesek, mert ezekből következtethetünk a népi vallásosság jellegére.

A vizsgált települések mindegyikén találunk olyan laikus személyeket, akik a vallásról alkotott elképzeléseiket megfogalmazzák: Öcsödön Konkoly András presbiter, Gyulán Glück Ferenc, Békésen a református egyház presbitériuma, Gyomán Szendrei Jánosné, Debelliácson Kovács János és Köröstarcsán Pap Mihály, valamint Újhelyi Mihály. Álláspontjuk nem egységes: Kovács János és Pap Mihály a kereszténység hittételeit vonta kétségbe, míg a többiek a vallás védelmére keltek. Úgy tűnik, hogy a valláskritikai gondolatok nemcsak egyéneket, hanem nagyobb közösségeket is érdekeltek, mert Fábián János Békésen egy közösséget hozott létre, amelyre a köröstarcsai jegyző, Pap Mihály is felfigyelt. Ezek alapján valószínű, hogy a hétköznapi életben rendszeresen jelen volt a radikális felvilágosodás vallásellenessége, mert Gyomán még egy parasztasszony is felfigyelt ezekre a gondolatokra.

Úgy tűnik, hogy a szóbeliségben terjedő filozófiai gondolatok egyfajta egyvelegét hozták létre a radikális felvilágosodás valláskritikai tételeinek. Több esetben is arról értesülünk, hogy a valláskritikai kijelentést megfogalmazó személy nem olvasott semmilyen filozófiai munkát, hanem csak szóbeli elbeszélésekben értesült a változásokról, pl. az öcsödi tanító vagy Pap Mihály a békésen elköltött vacsorája során. Ráadásul a források különbözőképpen nevezik meg a vallásellenes kijelentéseket: vallást csúfolónak, naturalistának vagy ateistának titulálják azokat. Ez azzal magyarázható, hogy a korabeli Magyarországon az ateista, deista, teista, naturalista, materialista, panteista, indifferentista, spinozista, libertinus kifejezések mindegyike egyetlen fogalmat, a vallásellenességet fejezte ki, nem tudtak ezek között különbséget tenni.³⁴

Amennyiben végignézzük az egyes eseteket, kiderül, hogy alig találunk olyan települést, ahol egyértelműen meghatározható lenne, milyen szellemi irányzatból vagy melyik filozófus művéből származtak a gondolatok. Egyetlen kivételnek talán Fábián János pere számít, az összes többi esetben sok minden más is hozzátapad a valláskritikai gondolatokhoz. A köröstarcsai jegyző a református hittételekhez ragaszkodva kigúnyolta a katolicizmust, miközben a természeti valláshoz közelítve tagadta Jézus istenségét. Uri Sándor istenkáromlása is összekeveredik a deizmussal (a *Biblia* csak emberi kezek alkotása). Gyulán egy politikai perbe valláskritikai vádak is bevontak, és az öcsödi tanítónak fogalma sem volt arról, milyen filozófiai irányzat tagadta a feltámadást. A legmesszebbre minden bizonnyal a debelliácsi telepes, Kovács János ment el, aki Isten létét is tagadta, miközben a deizmus tipikus jegyét, az isteni gondviselés teljes hiányát is hirdette.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a Békési Református Egyházmegye területén a református közösségek ismerték a radikális felvilágosodás vallásellenességét, de nem voltak tisztában ennek a filozófiai irányzatnak a lényegével, mert annak különböző irányzatait összekeverték.

JEGYZETEK

- ¹ Curran, Mark: *Atheism, Religion and Enlightenment in Pre-revolutionary Europe*. Rochester, 2012. 140–141.
- ² Boros Gábor: *Imposztorok*. Magyar Filozófiai Szemle, 42. évf. (1998) 1. sz. 382–384.
- ³ Israel, Johnatan: *Democratic Enlightenment. Philosophy Revolution and human Rights 1750–1790*. New York, 2011. 283–296., 302–310.; Kasper, Walter (ed.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Bd. 3. Freiburg – Basel – Wien, 2006. 60–61.
- ⁴ Kis Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*. Békéscsaba – Szeged, 1992. 79–81.; Kovács Géza: *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848*. Szeged, 1998. 340–349.
- ⁵ Szabó Ferenc: *Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekéig*. In: Szabó Ferenc: *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*. Szeged, 2008. 137–210.
- ⁶ Geertz, Clifford: *Religion as a Cultural System*. In: Banton, Michael (ed.): *Anthropological approaches to the Study of religion*. London, 1966. 1–46.
- ⁷ Vovelle, Michel: *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*. Paris, 1973.; Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században*. Budapest, 2001. 14–17., 22.
- ⁸ Vermes Gábor: *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között*. Budapest, 2011. 153–161.; Holzhey, Helmut – Mudroch, Vilem (Hrsg.): *Die Philosophie des 18. Jahrhunderts. Heilige Römische Reich Deutscher Nation. Schweiz. Nord- und Osteuropa*. Basel, 2014. 1373–1389.; Balázs Péter: *Biblia, história, bölcsélet a felvilágosodás korában*. Budapest, 2013. (A továbbiakban: Balázs, 2013.) 154.
- ⁹ Bucsay Mihály: *Die Protestantismus in Ungarn*. Teil. 1. Wien, 1977. 277–280.
- ¹⁰ Kovács Ábrahám: *Hítvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Budapest, 2010. 89–92., 108–111.
- ¹¹ Kókay György: *Javaslatok 1789-ből a könyvolvasás népszerűsítése érdekében*. In: Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1983. 170–171.; Fehér Katalin: *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849*. Budapest, 2009. 84–90.; Labádi Gergely: *Az olvasó pásztor. A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben*. Erdélyi Múzeum, 2007. 3–4. sz. 61–78.; Tóth István György: *Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században*. Századok, 128. évf. (1995) 834–835.
- ¹² Sz. Kristóf Ildikó Sz.: *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikáció-történet?* Acta Papensia, 6. évf. (2002) 3–28.
- ¹³ Lukácsi Zoltán: *Szószer és világosság. A magyar katolikus prédikáció a 18–19. század fordulóján*. In: Keszeg Anna – Vaderna Gábor (szerk.): *Prima manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*. Budapest, 2008. 61–63.
- ¹⁴ Schmidt-Biggemann, Wilhelm: *Teodícea és tények*. Budapest, 2011. 86–98.; Benítez, Miguel: *La face cachée des Lumières. Recherches sur les manuscrits philosophiques clandestins de l'âge classique*. Paris – Oxford, 1996.
- ¹⁵ Kiss Réka: *Református egyházfegyelmi iratok elemzési lehetőségei – koraiújkorai példák*. In: Fülemüle Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat*. Budapest, 2008. 316–339.
- ¹⁶ Schmidt, Heinrich Richard: *Moral Courts in rural Berne during the Early Modern Period*. In: Karin Maag (ed.): *The Reformation in Eastern and Central Europe*. Aldersot, 1998. 155–181.
- ¹⁷ Mezey Barna: *A káromkodás bűncselekménye a Magyar feudális büntetőjogban*. Fiatal Oktatók Műhely-tanulmányai, 8. évf. (1985) 14–18.
- ¹⁸ Bató Szilvia: *OTKA PD 78211 Élet és testi épség elleni bűncselekmények a 19. sz. első felében (2009–2012)* és Bolyai János Kutatói Ösztöndíj (2012–2015): *A szokásjog működési mechanizmusai és a büntetőjogi modernizáció: a vegyes bűnösség a 19. század első felében*
- ¹⁹ „Szarom abba a Szent napba. Szarom belé mind a három Templomba, szarom belé mind az három Papnak a szájába, a Birónak, a Fő Bironak a szájába, a vice Ispánnak a tányérjára tsinálom a kurva Evangéliomodat, nékem az Isten sem parantsol.” (MNL CsML Csanád vármegye törvényszékének iratai, Büntényítő törvényszék iratai, 1813, IV/A/11/g/1813 nr. 45.)

- ²⁰ Hegyi Ádám: „...kik hogy másoknál böltsebbeknek láttassanak, a vallást tsífolják...” A vallásellenesség problémája a szentesi református gyülekezetben a 18–19. század fordulóján. Collegium Doctorum. Magyar Református Teológia, 9. évf. (2013) 107–124.
- ²¹ TtREL Egyházkerületi közgyűlési iratok. Papp János öcsödi tanító fegyelmi, 1795. I.1.b.35.595.; TtREL Békés-Bánáti Református Egyházmege iratai. Egyházlátogatási iratok 1786–1843. I.29.h.1. Egyházlátogatás Öcsödön, 1794. november 22.
- ²² Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. III. kötet. Naplók, följegyzések, röpiratok. Budapest, 1952. 194–195., 217., 231.; Maday Pál: *A Békés megyei jakobinusok pere*. Körös Népe, 1. évf. (1956) 127–151.
- ²³ MNL BML Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Vizsgálat Réz József szemorvos ügyében, 1795. IV/A/1/b nr. 207.
- ²⁴ TtREL Egyházkerületi közgyűlési iratok. Fábián János békési iskolamester fegyelmi, 1796. I.1.b.36.644.; TtREL Egyházkerületi közgyűlési iratok. Fábián János békési iskolamester fegyelmi, 1797.I.1.b.37.658.
- ²⁵ Elek László: *A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábián János*. In: Elek László: *Művelődés és irodalom Békés megyében*. I. kötet. A XVI. századtól a XIX. század derekáig. Békéscsaba, 1985. 64–77.
- ²⁶ MNL BML Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Fábián János békési tanító kátéja, IV/A/1/b 579/1799.
- ²⁷ TtREL Egyházkerületi közgyűlési iratok. Uri Sándor gyomai káplán fegyelmi heterodoxia miatt, 1803. I.1.b.42.807.
- ²⁸ Szász Lajos: *A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben*. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 2013. 181.
- ²⁹ Gachal János: *Debelljácsi emlékkönyv 1838–1938*. In: Csete-Szemesi István (szerk.): *A debelljácsi (torontál-vásárhelyi) református egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene*. Budapest, 1994. 74. Sajnos a debelliácsi gyülekezet jegyzőkönyve elkallódott, mert sem a pancsovai levéltárban, sem az egyházközségnél nem sikerült megtalálnom, ezért Gachal által idézett szöveg hitelességét nem tudtam leellenőrizni. Vö.: *Történelmi Levéltár Pancsova Mikrofilmovana i digit. graota Matičnik knjiga opštine Debeljaču nr. 57. Debeljača Reformatska crkva rodenih 1794–1838. Debelliácson őrzött legkorábbi jegyzőkönyv 1862-vel kezdődik*.
- ³⁰ TtREL Egyházkerületi közgyűlési iratok. Pap Mihály köröstarcsai jegyző ügye, 1812. I.1.b.51.1048.; TtREL Békés-Bánáti Református Egyházmege iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Köröstarcsa 1787–1833. I.29.i.100.
- ³¹ Dankó Imre: *A kollégium partikularendszere*. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest, 1988. 776.
- ³² A népi vallásosság fogalmának problémájáról lásd: Beck, Rainer: *Népi vallásosság és társadalomtörténet*. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai*. Budapest, 1990. 38–57.
- ³³ Bárh Dániel: *Alsópapság és népi kultúra*. In: Bárh Dániel: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 2013. 9–42.
- ³⁴ Balázs, 2013. 50–52.